

Борис Крупницький

ТЕОРІЯ ТРЕТЬОГО РИМУ І ШЛЯХИ РОСІЙСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ*

Не можна відмовити російській історіографії в певній послідовності. Безперечно вона виробила свою особливу лінію історичного розвитку Росії і трималася її (та й тримається) з впертістю, яку дехто – може – захоче назвати своєрідним традиціоналізмом.

* Крупницький, Борис Дмитрович (1894–1956) – один з провідних діячів української еміграції ХХ ст.: професор Українського вільного університету (Прага, Мюнхен) та Богословсько-педагогічної академії в Мюнхені, дійсний член міжнародної Вільної Академії Наук у Парижі, голова Історичної секції Української Вільної Академії Наук. З перевиданням в Україні монографій вченого про гетьманів Мазепу і Апостола його ім'я почало повертатись на Батьківщину. Однак, науковий спадок вченого різноманітний і значний та заслугоує на повне повернення в Україну.

Народився Б. Крупницький у с. Ведмедівка біля Чигирина на Черкащині, по закінченні Черкаської гімназії (1913 р.) вступив на Історико-філологічний факультет Університету св. Володимира, в якому під впливом В. Данилевича та М. Довнар-Запольського зацікавився історією України. 1916 р. був мобілізований до війська, а з 1919 р. – добровольцем вступив до лав Армії УНР, у складі якої протягом 1919–1920 рр. брав участь у битвах проти російських окупантів. Після поразки Української революції емігрував до Німеччини. Здобувати вищу освіту закінчив у Берлінському університеті та Українському науковому інституті в Берліні. Став учнем Д. Дорошенка і таким себе вважав до кінця життя. 1929 р. захистив дисертацію на ступінь доктора філософії “Йоганн Християн фон Енгель та його історія України”. По закінченні Другої світової війни переселився до Гіммельпфортена.

У центрі наукових інтересів Б. Крупницького була історія України доби Козаччини та українська історіографія. Серед найвідоміших його праць – дослідження про гетьмана Мазепу: *Hetman Mazepa und seine Zeit (1687–1709)*, In Auftrage des Ukrainischer Wissenschaftlichen Instituts in Berlin. Verlag Otto Harrassowitz, Leipzig 1942, 260 S.; Укр. вид.: Крупницький Б. Д., *Гетьман Мазепа та його доба* / Пер. з нім., О. К. Струкевича, передм. та ком. В. М. Горобця. Київ (Україна) 2003, 240 с. іл.; Крупницький Б. Д., *Гетьман Мазепа та його доба* / Пер. з нім., передм., прим. О. Струкевича, Київ (Грамота) 2008, 352 с. іл. та інші; гетьмана Пилипа Орлика: *Гетьман Пилип Орлик (1672–1742). Його життя і доля*, Мюнхен (Вид. Дніпрова Хвиля) 1956, 80 с. Вступна стаття О. Оглоблина; Данила Апостола: *Гетьман Данило Апостол і його доба (1727–1734)*, Авсбург (Українська Вільна Академія Наук) 1948, 192 с.; 2-е вид.: *Гетьман Данило Апостол і його доба (1727–1734)* / Передм. В. М. Горобця. – Київ (Україна) 2004, 288 с.: іл. та інші. З історіографічних виділяється монументальне дослідження: *Українська історична наука під Советами (1920–1950)*, Мюнхен (Вид. Інституту для вивчення ССРСР) 1957, XLVI + 115 с. Вступне слово проф. д-р Н. Полонської-Василенко (життєпис, наукова оцінка і бібліографія). Нарис, присвячений московській ідеологемі III Риму тяжіє до цієї другої – історіографічної теми. Дослідник не прагне показати саму імперіялістичну суть цієї доктрини, для нього, як для історіографа, важливо показати вплив цієї концепції на російську історіографію, на штучність побудови схеми російської історії. Публікується за виданням: Б. Крупницький, *Теорія Третього Риму і шляхи російської історіографії*, Збірник праць членів Церковно-Археологічної Комісії Апостольського Візитатора для українців у Західній Європі, під ред. проф. І. Мірчука, Мюнхен 1952. – Д.Г.

Загально прийнято в російській історіографії брати за початковий період історії “Російської держави” Київську Русь. Ця концепція найбільш виразно висловлена у Карамзина в його “Истории государства Российского”, і від нього її перебрала ціла російська і навіть стара українська історична наука.

В основі цієї карамзинської схеми лежить метода послідовного переходу від одного центру до другого. Після вступу, який присвячено передісторії Східної Європи, Карамзин першим центром “русской” держави бере Київ, потім переходить до Володимира Суздальського, звідти до Москви і врешті до Петербургу. В добу між Москвою і Петербургом історія Московського царства перетворюється в історію Російської імперії.

Вже проф. П. Мілюков в своїх відомих “Главные течения русской исторической мысли” (1898) помітив, що схема Карамзина не була чимсь новим і незнаним: вона була повторенням тих поглядів, які висловлювалися вже московськими книжниками 16 ст. і російською історіографією 18 ст. (напр[иклад], Татищевом) і в основі яких лежала генеалогічна ідея московських царів з їх претенсіями на ідейну спадщину по Візантії та на ведучу роллю Москви, як третього Риму.

По суті ці тенденції помітні вже в 15 ст., коли Іван III взяв шлюб з небогою останнього візантійського імператора Костянтина XII Палеолога, Софією, і під впливом своєї дружини став заводити на Московщині візантійські порядки. Але з особливою силою вони висловили себе в 16 ст. Тут міродайним є правління Івана IV, який вже в 1547 р. прийняв титул царя (Caesar) як сталий і формальний титул голови московської держави.

Як сьогодні советський уряд ставить собі світові завдання – православні, слов’янські і власне суто національні (Москва), при чім ці національні завдання являються пануючими і направляючими, так само було і в 16 ст., особливо за Івана IV. Московські монархи звертали пильну увагу на те, щоб підвести під своє панування відповідну ідеологічну базу. Тому й витворювався ряд легенд, завдяки яким мала назавжди бути закріплена государева влада “Божією милостью”.

Особливо характеристичною для ідеологічної творчости Москви була ідея третього Риму, що її розповсюдив свого часу (кінець 15 і початок 16 в.) чернець Філотей. В неї вкладено було думку про всесвітньо-історичне призначення Москви як третього Риму, про її важливу функцію як єдиного незалежного центру для всіх слов’янських і православних держав і взагалі для цілого християнства. Звертаючись до московського

великого князя, Філотей так висловлювався про його завдання як блюстителя православ'я: “да вѣсть твоя держава, благочестивый царю, яко вся царства православныя христіанскія вѣры снидошася въ твое едино царство, единъ ты во всей поднебеснѣй христіаном царь... Не преступай, царю, заповѣди, еже положиша твои прадѣды великій Константинъ и блаженный Владимиръ и великій богоизбранный Ярославъ и прочіи блаженніи святіи, ихъ же корень и до тебе... Блюди и внемли, благочестивый царю, яко вся христіанскія царства снидоша въ твое едино, яко два Рима падоша, а третій стоить, а четвертому не быти: уже твое христіанское царство инемъ не останется, по великому Богослову”. Вінчання на царство Івана IV знову дало привід московським книжникам говорити про вселенську місію царя та гіперболічно возвеличувати його, порівнюючи його з Костянтином Великим та називаючи його “мудрымъ кормчимъ великаго корабля всего міра”, якому “Богомъ поручень животь всего православія”.

Але всі ці претенсії на спадкоємство візантійських імператорів вимагали посередніх чинників. Одного шлюбу Івана III з Софією Палеолог не вистачало для встановлення твердої традиції. Бракувало найефектовніших аргументів, а вони саме й були пов'язані з Києвом.

Тому Київ й набірає такого великого значення в розбудові ідеології месіаністичної Москви. Він стає вихідним пунктом, оскільки мова йде про історичний процес в раменах Східньої Європи. З московського боку робляться найбільші зусилля, щоб зв'язати якнайтісніше Київ з Москвою. Вже Іван III претендує на титул властителя всієї Русі, хоч найбільші і, можна сказати, корінні частини старої Русі зовсім не були в його володінні. Після нього московські правителі щораз відновляють своєї претенсії на південь, на Київ. Вже чернець Філотей вказує виразно на государевих “прадѣдов”, ставлячи в одну лінію Костянтина візантійського і київських Володимира і Ярослава, “ихъ же корень и до тебе” (себто до московського князя). З нагоди вінчання на царство Івана IV костянтинопільський патріарх прислав йому грамоту на царство, доводячи в ній правність його царського (Caesar) спадкоємства від Анни, дружини Володимира Великого. Знову легенда про Мономахові регалії (їх нібито імператор Костянтин Мономах після на Русь князеві Володимирові Мономахові, а останнього увінчав ними грецький митрополит) мало довести, що московські царі – спадкоємці візантійських імператорів. Ще далі йдучою являється виторена в Москві легенда, що провадить родовід московських князів од цезаря Августа, власне од його брата Пруса, “а отъ Пруса четьринадцатое колѣно – великій государъ Рюрик”. Московська дипломатія за Івана IV навіть уживає цього аргументу в переговорах з польськими послами.

Як бачимо, в цій конструкції ідеї третього Риму Київ грав дуже видатну роль. Може саме тому, російські історики з такою впертістю трималися Києва як висхідного пункту, коли йде про схему російської історії. Може тим пояснюються їх безнастанні спроби наблизити Київ і Москву. Занадто багато потрібної для держави мітології було вкладено в Київ старих часів. Без Києва Москва втрачала значну силу того містичного флюїду, яким овіяний був царський престіл. Без Києва вона втрачала свої світові аспірації і ставала скромним князівством, якому щаслива доля (а не Боже призначення – тут також і ідея апостольства Андрія Первозваного в Україні!) та зручність великих князів дала можливість висунутися наперед, захопити в свої руки великі простори Східньої Європи.

Звичайно, ми зовсім не думаємо тут доводити, що ідея третього Риму була ніби присутньою при народженні кожного значнішого твору російської історіографії. Старші представники російської історіографії безперечно стояли під її впливом. Важливіше те, що ця ідея ввійшла в плоть і кров російської історичної ідеології взагалі, ставши одною із підстав віри в велику будучність Росії, в її призначення і право надати свій штампель світові, більше того, стати на його чолі і повести його за собою. Навіть не будучи висловленою, вона діяла в якийсь підсвідомий спосіб, вона забарвлювала російську історичну працю, навіть коли історики і не давали собі труда розібратися в тім комплексі ідей, які привели їх до віри в особливу і велику роль Росії в світі.

Ясно, що Київ не економічно і не географічно, але ідеологічно ввійшов в найбільші глибини московського світогляду. Саме тут і лежить значення ідеї третього Риму як одної з підстав для того. В комплексі ідей, пов'язаних з Києвом, мало значення – свідомо чи несвідомо – й те, що він був в очах москалів ідеологічним і генеалогічним посередником між другим і третім Римом.

Серед московських істориків знайшовся один, який рішив зв'язати Київ з Москвою, можна сказати, нерозривним мотузком. Це був професор Погодін, який виступив в 1856 р. з теорією, ніби в Київщині жили в 10–12 ст. великоруси, які після татарського погрому переселилися на північ, а на їх місце прийшли з-за Карпат предки сучасних українців. Пізніше А. Соболевський пішов ще далі ніж Погодін, твердячи, що в Києві майже до 16 ст. жили великоруси.

Ця теорія масового переселення великорусів так подобалася російським вченим, що вони ніяк не хотіли від неї зрідатися. Її варіанти знаходимо не тільки у С. Соловйова, але й у ближчих до нас істориків, як

Ключевський і Платонов, хоч нестійкість її вже давно було доведено не тільки українськими, але й російськими вченими (Голубев, Владимирський-Буданов). Особливо переконливими були докази визначного київського історика В. Антоновича, який довів несправедливість тези, ніби автохтонне населення масово виемігрувало на північ, а на його місце прийшло нове з Галичини, бо в дійсності поважного обезлюднення Київщини після Батієвого погрому й не було.

Переломовою подією міг стати не тільки для української, але й для російської історіографії виступ Михайла Грушевського, який в 1904 р. у видаваних Петербурзькою Академією Наук “Статтях по славяноведенню” (вип. I) надрукував розвідку під заголовком “Звичайна схема ‘русской истории’ і справа раціонального укладу історії східного слов’янства”.

В цій розвідці було вказано на головні хиби досі панівної в Росії схеми – передовсім на надзвичайно нераціональне сполучення в ній історії південних українських племен – Київської держави з її суспільно-політичним укладом, правом і культурою з Володимиро-Московським князівством 13–14 ст., так неначе це князівство було продовженням Києва.

Київська держава, право, культура були утвором, – аргументує Грушевський, – одної народности, української, Володимиро-Московська ж другої, великоруської. Київський період перейшов не у Володимиро-Московський, а в Галицько-Волинський 13 в., потім в Литовсько-Польський 14–16 віків. Володимиро-Московська держава не була спадкоємицею ані наступницею Київської; вона виросла на своїм корені, і відносини до неї Київської держави можна б скоріше прирівняти, наприклад, до відносин Римської держави до її галійських провінцій, а не преемством двох періодів в політичній і в культурній житті Франції.

Тим часом – і тут один із основних критичних аргументів М. Грушевського, направлених проти традиційної періодизації російської історії – наслідком пришивання Київської держави на початок державного й культурного життя великоруського народу історія його залишається властиво без початку. Процес сформування великоруської народности залишається невиясненим ще й через те, що її історію починають досліджувати від середини 12 ст. Фікція “Київського періоду” не дає змоги відповідно представити історію великоруського народу.

Як бачимо, завдяки М. Грушевському вперше стало ясным, що традиційна “звичайна схема” потребує перерібки. Звичайно ніхто не заперечить, що київські князі, переходячи на північ, пересаджували на великоруські землі й форми суспільно-політичного устрою, права, культури, вироблених

історичним життям Києва. Але замість досліджувати процес рецепції і модифікації на великоруським ґрунті перенесених з Києва суспільно-політичних, культурних і правових норм, російські історики попросту включили їх в інвентар великоруського народу.

Саме на виявлення цих місцевих вихідних пунктів й мали б звернутися зусилля російських істориків і істориків права. Але російська історіографія в загальному відповідного кроку не зробила. Аж надто фасціонуючим був для неї образ Києва, матері городів руських (російських), а в підсвідомості певно й образ Києва як посереднього пункта між другим і третім Римом¹.

Правда, критика “звичайної схеми”, висловлена М. Грушевським, не залишилася без впливу. Свого часу відомий російський історик О. Пресняков, учень Платонова, зробив логічний висновок з доказів Грушевського, особливо в капітальній праці (перед тим помітний вже цей вплив в його “Княже право в древней Руси” 1909) “Образование великорусского государства. Очерки по истории XIII–XV столетий”, що появилася в 1918 р. в Петербурзі. Виходячи з потреби розмежування між північчю і півднем, Пресняков дає тут образ історії “великоруської держави” – спочатку Ростовської землі 12 в., далі Володимиро-Суздальського князівства 14–15 віків, яке об’єднало всі великі окремі князівства. Вже у Преснякова цілковито відкидається теорія Погодіна і її модифікації у Ключевського та інших російських істориків. Він доводить, що князі Юрій Долгорукий та Андрій Боголюбський, яких уважають відкривачами і засновниками ростово-суздальської землі, застали там уже далеко не такий примітивний суспільно-економічний і культурний побут, як звичайно уявляли собі; цей край був колонізований слов’янськими елементами вже раніше, і ні про який масовий приплив переселенців в другій половині 12 в., а тим більше з України не може бути мови. Великоруський народ уже перед тим уклав своє життя і в кінці 12 ст. лише з збільшеною енергією приступив до власного державного будівництва².

В 1929 р. вийшла в Ленінграді праця одного з найвидатніших дослідників литовсько-руської й московської історії, проф. М. Любавського, під заголовком “Образование основной государственной территории

¹ Ми тут звертаємо увагу на цю сторінку російської ідеології, але мусимо не забувати, що вплив ішов і з азійського боку. Татарщина в ідейному житті Москви грала чималу роллю. Азійські номадсько-степові впливи і візантійські в Москві прийшли до своєїрідної синтези.

² Звичайно, не дивлячись на всю цю аргументацію Преснякова, залишається отвертим питання, оскільки ця слов’янська колонізація була сильною саме тут на півночі. Чи не був це тільки слов’янський струмок серед все ще безбережного фінського моря?

великорусской народности. Заселение и объединение центра”, в якій досліджується самий колонізаційний процес, що привів до заселення теперішнього великоруського центра і до витворення самої великоруської народности. На основі історично-географічного матеріалу автор дав тут докладний малюнок поступового розселення слов'янських колоністів, які йшли головно із земель новгородців, кривичів, і в'ятичів, в басейн верхньої Волги і Оки, а потім і історії зросту московського князівства і об'єднання території до початку 16 ст. Також і проф. Пічета з білоруського боку оголосив був в статті “Очередные вопросы белорусской историографии” (1922) своє визнання схеми Грушевського, взявши її в основу для зображення окремої історії кожної східньо-слов'янської національності.

Здавалося, що Пресняков і Любавський зробили під впливом Грушевського перший крок в напрямі нового розгляду “звичайної схеми”. У них помітна була принаймні тенденція признати, що історичний процес великоруського народу йшов своїм самостійним шляхом, який не продовжував історичного процесу Київської держави, але розвивався паралельно. Здавалося, що за ними – хоч почасти – піде і новітня російська історіографія. Але саме за советських часів виявилася цілковита небезпечність таких конструкцій. Київський період сьогодні анектований для Москви, і ми бачимо, що навіть Пресняков у своїм університетському курсі історії Росії, виданим в [19]20-х роках, мусів завернути назад, на стежки кійво-володимиро-московсько-петербурзької “звичайної схеми”.

Таким чином на Сході стара схема залишилася актуальною й далі. Російська великодержавна теза знову перемогла. Советська Росія після деякого періоду вагання (Покровський) заявила претенсію на всі центри, не виключаючи і Київського. А паралельно з тим Україну і її історію (так само як і Білорусь й інші немосковські краї) зіпхали на льокальні, провінційні рейки, не дивлячись на советську конституцію з її федеративним принципом і юридичним признанням окремих союзних республік.

Рівночасно залишилася і недоцільність цієї схеми з її помішанням понять історії Росії (трьох руських народностей), історії російської держави й історії великоруського народу. В суті російські історики вважали методи дослідження історичного процесу Росії, виходячи з певних центральних пунктів. Паралельно Римам – першому, другому і третьому, як центрам, які ніби добровільно передавали один одному свої ідеології, свою владу і своє значення, складався ряд центрів східньо-європейських, які заступали один одного: Київ – Володимир – Москва – Петербург – Москва. Ця метода послідовного наступництва центрів вела неминуче до нівелювання всіх

національних різниць на користь російської держави і російського (великоросійського) народу, в який втягалися і українська, і білоруська національності в ім'я вигаданої теоретичної общеруськості. Тому і в російських істориків історія України виступала в огляді російського (східно-європейського) державно-національного процесу тільки епізодично, а Білорусь взагалі випадала з схеми “русской історії”.

Оця схема центрів була і залишилася в суті ідеєю одного центра, або того центрального пункта, до якого в дійсності був припасований цілий історичний розвиток, так само як два перші Рими мали для Москви остільки значення, оскільки вони обґрунтовували існування третього Риму: перші два впали, а третій мав навіки залишитися. Таким центральним пунктом була очевидно Москва, і тому зрозуміло, що основною рачією її існування було для російських істориків “собираніє земель” спочатку російських (руських – тому і Київ!), а потім і неруських навколо Москви і з рiшучим підчиненням їй.

Таким чином вироблялася і укріплювалася централізаційна ідеологія, яку все заступала російська історіографія вслід за старими книжниками. Російські історики самі тримали себе в певних традиційних шорах, будучи загіпнотизовані сталим образом Москви – третього Риму, поки що принаймні в межах Східної Європи. Через пильне вглядання в одну і ту ж застарілу схему у них мимоволі звужувалося поле досліду. З нього випадала територіяльна Росія (ев. Східня Европа). Росія, ставши великою державою, що охоплювала $\frac{1}{6}$ частину світу, не знала достаточності своїх провінцій, ні своїх окраїн, коли брати справу історично та історично-географічно. Хто візьме в руки загальні курси російської історії Ключевського або й Платонова, той це легко помітить. Брак широкості і всесторонності погляду ставав аж надто помітним у істориків, що при звичаїлися відтворювати історію Росії навколо одного географічного пункта або з устремлінням до нього. Тут була безперечна штучність. Постає враження, ніби історики навмисне закривали очі на ті територіяльні, льокальні елементи, які в історії Росії, а тим більше Східної Європи, грали важливу, іноді рiшальну ролю. Тому й російська історіографія в основному залишилася централістичною, і не було в неї кому заступати ідеї територіяльного, а тим самим обласного, чужонаціонального, немосковського, автономного, або федеративного характеру.

Цікаво, що при розгляді історичного процесу саме українці вже з довшого часу заступали на Сході ці територіяльні ідеї – в першу чергу Костомаров, Антонович, Драгоманов. Взагалі в Україні територіяльно-

історична школа, коли б можна було її так назвати, позначила себе ґрунтовними дослідженнями історії українських і почасти білоруських земель – особливо княжої і удільної доби. З цієї провадженої В. Антоновичем школи вийшов ряд територіяльних дослідників земель сіверської, чернігівської, волинської, подільської, київської, кривицької, дреговицької, смоленської, полоцької, переяславської, холмської, турово-пинської, болоховської, з такими відомими іменами, як М. Грушевський, О. Грушевський, Багалій, Голубинський, Довнар-Запольський, Данилевич, М. Дашкевич, Н. Молчанівський і т. д. і т. д.

Також і в наступника В. Антоновича на київській кафедрі, М. Довнара-Запольського, помітна була територіяльна тенденція, повернена, правда, на вивчення (на підставі писцових книг) економічної історії окремих територій або місцевостей, переважно в старій Московщині і значно менше в Україні. Але знову ж це була київська школа, заступлена цілим рядом молодих дослідників, вихованців київського університету.

Також звертає на себе увагу поширення територіяльного підходу і на поле археології, яке започатковане було знову в Україні виданням археологічних карт окремих губерній, київської і волинської (В. Антонович), харківської (Д. Багалій) і подільської (Ю. Сіцинський). Пізніше ці тенденції перебрав і М. Грушевський, почавши видавати вже за советських часів окремі серії історичних публікацій “Київ та його околиця” (1926), “Чернігів та північне Лівобережжя” (1928).

Подібного розуміння для досліду територій російська історіографія не знала. Вона не відчувала потреби виходити поза межі центра або центрів; вона ставилася байдуже до історії земель, територій, окремих країн, що попали в сферу впливів російської держави. Обласне дослідництво звичайно провадилося (Новгород, Псков, Сибір тощо), але воно йшло самопаски, випадково або з точки погляду центра, а тому в звуженій або й викривленій перспективі. Свідомих обласників з автономною програмою, як напр[иклад] сибіряка Щапова переслідувалося.

Російська історіографія залишалася централістичною і не хотіла щось уступити з своєї “звичайної схеми”, хоч життя все робило в ній прориви. В цьому була своєрідна консеквенція. Російські історики ніби освячували гвалтовний, примусовий характер російського історичного процесу, опираючись на централістичну схему з її основним змістом “собиранія земель” навколо одного московського центра, при чім київський період був для них, як ми вже говорили, підготовчим, вихідним пунктом, без якого не можна було обійтися саме з мотивів великодержавности, так

само як і ідея третього Риму була підпорою, коли йшло про універсально-месіаністичне призначення російського народу. Замість ідеї співпраці, добровільних сполук, федерації та свободи, для них міродайним була ідея покори, пристосовання для потреб єдиного центру, навіть коли жертвами такого пристосовання ставали окремі нації і народи, що чим далі, тим все більше приходили до переконання, що російська держава – це в'язниця тих народів, які мали нещастя попасти в сферу її впливів.

В цій ідеологічній однобічності, в цім вузько взятім державництві крилися і криються поважні небезпеки і для історичного розвитку самої Росії. Що на цю ідеологічну однобічність вплинула й ідея третього Риму, що десь глибоко засіла в душах правовірних росіян, це при глибшій аналізі не викликає сумнівів.

А тим часом вслід за росіянами той образ Східньої Європи, який був ними накреслений, перейшов і в Середню та Західню Європу. З одного боку, було це слов'янське русофільство, в яким перед вели чехи, з другого боку, неспроможність європейської історичної науки подивитися власними очима, без ідеологічних запозичень від Карамзина, Соловйова, Ключевського і Платонова на історичний розвиток Росії. Тому й всі Ші-мани і Штеліни з плеядою так званих спеціалістів від східньо-європейської історії йшли шляхом старої російської схеми включно до її советського відновлення, а за ними плелася і решта західньо-європейських істориків. Від цього консервативного наставлення європейська історіографія не в стані визволитися в основному і сьогодні – в немалій мірі під впливом советської пропаганди.

Публ., комент. Д. Гордієнка